

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltésük.¹

ADLER TAMÁS – LELKES SZILVIA

A TELEKI '44 PROJEKT INTERJÚS GYŰJTEMÉNYE

További közreműködők:

Feldmájer Sándor, Fris E. Kata, Lelovics Melinda, Margitta Nóra, Mayer András, Mayer Gábor

A Gláser Jakab Emlékalapítvány a józsefvárosi Teleki László téren működő ortodox zsidó imaház közösségének civil szervezete: a *Teleki Téri Imaház* jelenleg Budapest és az ország egyik utolsó működő lakásimaháza.

Az államszocializmus ideje alatt, majd a rendszerváltás után az imaház folyamatos működéséről többek között Gláser Jakab (1912–2006) gondoskodott. Az asztalosmester halála után a közösség tagjai úgy gondolták, hogy az imaház története gyakorlatilag véget ért. Annak érdekében, hogy ez mégse történjen meg, a közösség 2008-ban létrehozta a Gláser Jakab Emlékalapítványt. Felújították az imaház belső terét, ami alkalmassá vált a folyamatosan gyarapodó közösség befogadására és olyan események megtartására is, amelyeket már évtizedek óta nem rendeztek az imaházban (pl. újévi vacsora, hanukai ünnepség, Purim, közös főzések).

A *Teleki '44* kutatás fő célja a Teleki László téri imaház és környezete történetének dokumentálása és publikálása volt. Ezen felül arra törekedtünk, hogy a projekt eredményeit különböző formában minél több érdeklődővel megismertessük.

A projektben nagyrészt az egyéni sorsokon keresztül rekonstruáltuk az imaház és környékének történetét és történelmét. Szinte az utolsó pillanatban sikerült elérni azt a korosztályt, amely az imaház életéről és a környékről fontos történeteket és képi anyagokat tudott rendelkezésünkre bocsátani. Középső-Józsefváros zsidó vonatkozásai nagyrészt kívül estek a történészek és szociológusok érdeklődési körén és kutatási területén, ezért a dokumentálás, valamint az elsődleges források felkutatása kiemelkedő fontossággal bírt számunkra. Az adatgyűjtés érdemi része 2014 végén lezárult, de tudjuk: egy ilyen projekt sosem ér véget. Jelenleg az eredményeink bemutatására és az írásos anyag kiadására koncentrálunk, de emellett – kisebb kapacitással – folyamatosan gyűjtjük a további dokumentumokat, képeket és történeteket.

Ahogy a gyűjtemény és a projekt neve is utal rá, a kutatás kiemelten foglalkozott a holokauszt emlékezetével, a túlélők személyes beszámolóival. Ennek ellenére nemcsak az 1944–45-ös évekre koncentráltunk, a kutatás a századelőtől egészen az 1970-es évekig tartó időszakot ölelte fel. Munkánk fókuszában a Teleki László tér 22. szám alatt működő imaház állt, de sikerült feltérképeznünk a zsidó életvitel és infrastruktúra egykori helyi intézményeit: a piacot, a környező utcák különböző vendéglátó-ipari egységeit, kóserárait, zsidó kisiparos műhelyeit és más üzleteit. Legalább ilyen fontosak voltak számunkra az interjúalanyaink gyermekkori lakhelyei, továbbá az utcák és a házak is. Ezzel – indirekt módon – Józsefváros külső részének általános zsidó vonatkozásairól is értékes tudásra leltünk.

A fővárosi zsidó történelem feldolgozása kapcsán mind a tudományos, mind a laikus közvélemény szinte csak Lipótváros, Újlipótváros és Erzsébetváros lakosságára koncentrált, a nyolcadik kerület mintha elkerülné a figyelmet, pedig – ahogyan azt kutatásunk is bizonyítja – a főváros más részeinek is megvoltak a maguk szerényebb „zsidónegyedei”, melyek méltán kaphatnak helyet a budapesti zsidósággal kapcsolatos diskurzusban és történetírásban.

Hólabda módszerrel jutottunk el egyik interjúalanytól a másikig: a kiindulási pont az imaház közösségnek aktív tagjaiból, azok idősebb ismerőseiből, az ismerősök által ajánlott családtagokból, gyerekkori barátaikból, iskolatársaikból és volt szomszédokból állt. A projekt kezdetén nagyjából tíz-húsz interjúalannyal számoltunk, végül ez a szám nagy meglepetésünkre ötven főre bővült. Közülük heten Izraelben, ketten az Egyesült Államokban, egyvalaki Olaszországban, mindenki más pedig Magyarországon élt. Interjúalanyaink közül 2016 nyarára hatan elhunytak.

A beszélgetéseken narratív interjúzási technikát alkalmaztunk: az interjúk strukturálatlanok voltak, hagytuk az embereket beszélni, és csak néha-néha kérdeztünk, vagy szakítottuk félbe őket. Egy átlagos interjú 3–4 óráig tartott, de néhány személlyel többször is találkoztunk. A narratív technika azért is bizonyult hasznosnak, mert ezzel olyan információkat és összefüggéseket is megismerhettünk, melyek egy strukturáltabb interjúkészítés során már nem biztos, hogy előjöttek volna az interjúalany emlékezetéből.

AZ INTERJÚKÉSZÍTÉS MENETE ÉS KÖRÜLMÉNYEI

Mivel a beszélgetés sikere nagyrészt az interjúalany és az interjúkészítő közötti bizalmon múlik, ezért ennek tudatos építésére már a telefonos kapcsolatfelvétel pillanatában figyeltünk. A beszélgetések többségét az interjúalanyok lakásában vettük fel, és mindig azzal kezdtük, hogy bemutattuk a közösséget és az alapítványt, valamint a kutatás célját. Az interjúkészítésben a kérdező mellett egy jegyzetelő vett részt, illetve több esetben egy kameraman is, aki elejétől a végéig felvette a beszélgetést, majd rögzítette a családi album releváns képeit. A beszélgetés oldódásával azonban mindhárom közreműködő bekapcsolódott a kommunikációba. Az interjú végén aláírtuk a letéti és a hozzájárulási nyilatkozatokat.

KIEGÉSZÍTŐ KUTATÁSOK

A személyes történetek rögzítésével párhuzamosan folyamatosan végeztünk levéltári és könyvtári kutatást (Magyar Zsidó Levéltár, Budapesti Fővárosi Levéltár, Országos Széchényi Könyvtár, Hadtörténelmi Levéltár).

Áttanulmányoztuk az interjúk során említett, releváns házak és épületek telekkönyveit, továbbá olyan peranyagokat, amelyek a világháború Józsefvárost érintő egyes momentumaihoz kapcsolódnak. Emellett szemléztük egy adott téma releváns újságcikkeit is, amelyek többek között a zsidó infrastruktúrára, vállalkozásokra és a háborús eseményekre vonatkoznak. Egyébként a különböző kisebb imaházak felkutatása nagyrészt levéltári munka volt.

Végül hat téma szerint összefoglaltuk az eredményeinket. Az írások egy része a *Szombat* című zsidó politikai és kulturális folyóirat különszámában, egy másik része pedig a saját kiadású, *Sirat minket az eső* című esszékötetben (2015) jelent meg.

1. A Józsefváros mint zsidónegyed
2. A vészkorszak Teleki téri eseményei
3. Kis-Varsó legendája és a vagány zsidók
4. A Teleki téri piac története
5. A Teleki tér asszonyai
6. Pótimaházak, egyesületi imaházak és lakásimaházak Józsefvárosban

EREDMÉNYEK

Az elkészült tanulmányok legfontosabb megállapításait összegezve kijelenthetjük, hogy az oktatási, hitéleti és a kóserházzal kapcsolatos élelmiszeripari intézmények lényeges elemei voltak a zsidó infrastruktúrának, így egy igen aktív és sokszínű zsidó élet alakulhatott ki a kerületben, amelyet tovább színesítettek a különböző vendéglátó-ipari egységek, kisiparosi egységek és egyéb vállalkozások.

Az említett infrastruktúrák közül kiemelkedik a Magdolna utca 29–31. szám alatti ortodox komplexum újrafelfedezése, melyben kóser mészárszék, feldolgozóüzem, mikve és iskola egyaránt működött.

A levéltári kutatás során beazonosított 44 kisebb imaház csaknem fele állandó jelleggel működött egyesületi imaházként, több mint egyharmaduk pedig időszakos jelleggel, az őszi zsidó ünnepek során megnyíló pótimaházként funkcionált. A lakásimaházak ötödéről sajnos csak bizonytalan információink vannak. A legfontosabb vallási intézmény az 1922-ben épült Nagyfuvaros utcai zsinagóga volt, mely méreteiben és befogadóképességében egyaránt kifejezte a helyi zsidó lakosság önreprezentációs igényét is.

Külön izgalmat jelentett a környékbeli fegyveres ellenállásról szóló történetek tisztázása. A Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány 1998-ban még emléktáblán is megörökítette a *Kis Varsónak* nevezett rendkívüli eseményt a Népszínház utca 46. számú ház falán. Jelenlegi tudásunk szerint a háborús kiugrásról szóló Horthy proklamációt követő napokban a Népszínház utca néhány házában nyilasok és SS katonák razziáztak, közülük többre német tankokból tüzeltek. A Népszínház utca 59-ben – az emléktáblával szemben – több férfit is agyonlőttek, egyelőre tisztázatlan okokból; míg a Népszínház utca 31-ben többek között szökött munkaszolgálatosok, baloldali ellenállók és civilek lövöldöztek nyilas osztagokra és német katonákra, míg egy német tank beavatkozása véget nem vetett a lövöldözésnek. A Népszínház utca 31-ben történt események dokumentálása az egyik legfontosabb kutatási eredményünket jelenti, mivel eddig nem találtunk forrást arra vonatkozóan, hogy bármilyen fegyveres akcióra sor került volna az épületben.

A háborús események interjúalanyok általi felidézése kapcsán a nem zsidó lakosság spontán mentéseit, valamint a nagykövetségek, a nemzetközi szervezetek irathamisítási és egyéb szervezett akcióit is rögzítettük, az esszében pedig külön alfejezetet szántunk a témának.

A személyes elbeszélésekből és a családi történetek feldolgozásából megismerhettük az ószeresek és a zsidó életpályák, valamint a piac felépítését, az itt dolgozók mindennapjait: egy olyan szociológiai közeget, mely sokkal differenciáltabb volt, mint azt kutatóként a nyolcadik kerületről korábban gondoltuk.

Külön érdekesség, hogy a tér mindennapi életét a piacon dolgozó nők szemszögéből is sikerült bemutatni. Margitta Nóra cikke azért is izgalmas, mert ezeken a sorsokon keresztül bepillantunk azoknak az egyébként nem feltétlenül jómódú zsidó családoknak az életébe, amelyekben a vállalkozás sikerében elvülhetetlen szerep jutott a nőknek. A legtöbb esetben nem is csak a családfő támogatójaként tűntek ki, hanem valójában ők vezették az üzletet. Sokszor az ő talpraesettségüknek, racionális gondolkodásuknak és kitartásuknak volt köszönhető a családi vállalkozás sikere.

A regisztrálásra kerülő több tucat pótimaház nemcsak a környék vallásos életére gyakorolt hatást, hanem üzemeltetési kérdéseket is felvetett. Mivel a hitéleti magánvállalkozások a székberleti díjaknak köszönhetően a húszas évek elejére már jelentős bevételi forrást jelentettek a főbérlőknek, 1923-ban kvázi „államosította” őket a hitközség: a Lujza, Dobozi vagy Magdolna utcában szinte egymást érték a zsidó ünnepekre összegyűlt emberek számára kérvényezett pótimaházak. Sokuk megérte a „felszabadulást” és csak az ötvenes években – vagy inkább 1956 után zártak be. A kutatás során számos olyan levelezéshez is hozzájutottunk, melyek rávilágítanak az ortodox hitközség központi vezetése és az adott helyi közösség közti gazdasági konfliktusokra is.

A feldolgozott témákon kívül egy fotóalbumot is sikerült összeállítanunk, amely a *Teleki Téri Imaház* közösségi életét mutatja be a hetvenes évektől kezdve, kiegészítve a tagok ennél is régebbi családi képeivel, illetve a levéltárban és az MTI-ben őrzött archív felvételekkel. A fotókból más partnerszervezetekkel együtt kiállítást szerveztünk, az elkészült kiállítási anyag pedig jelenleg is az imaház közösségi termében látható.

Szintén a munka részét képezte a magyar-francia koprodukcióban készült *Teleki téri mesék* című film, melyet hivatalosan 2014 őszén mutattunk be a Zsidó Filmfesztiválon. A dokumentumfilmet 2003-ban kezdte el forgatni Barbara Spitzer, majd 2009-ben, 2013-ban és 2014-ben is további forgatásokra került sor. A korábban készült felvételeken még látható Gláser Jakab és Raj Tamás rabbi, a 2013–14-es anyagok pedig a rendező által kiválasztott interjúalanyokkal készült beszélgetéseket tartalmazzák. Összesen több száz órás vágatlan anyaggal rendelkezünk.

2014. szeptember 22–24-én a Mátyás téri Kesztyűgyárban konferenciát szerveztünk a témában, de a projekt legfontosabb eredményének talán azt mondhatjuk, hogy a különleges alkalmakra szervezett séták (Budapest 100, Kortárs Építészeti Központ – OSA Archívum; Csillagos házak, OSA Archívum) után, 2015 tavaszától a „Hosszúlépés. Járunk?” csapatával együttműködve rendszeres túrákat vezethetünk az érdeklődők számára.

A kutatási anyagból összesen 390 önálló dokumentumot archiváltunk, melyek közül a legfontosabbak a 220 fotó és iratmáskolat, az interjúkat rögzítő hanganyagok (90 darab) és azok szöveges átiratai (58 darab). Minden igyekezetünk ellenére sajnos nem volt lehetőségünk minden interjú leiratát elkészíteni. Bízunk abban, hogy

bármilyen társadalomtudományi kutatás kapcsán az alapítvány megfelelő szakmai támogatást tud biztosítani, ezzel is segítve a kutatót a téma feldolgozásában. Szeretnénk továbbá, ha tudomásunk lenne minden olyan további kutatásról, mely érinti a budapesti zsidóság, illetve a Józsefváros 20. századi történetét.

A *Teleki '44 projekt* 2012 decemberében az Európai Unió által finanszírozott „Aktív európai megemlékezés” program keretén belül, 2014 tavaszától pedig a *Nemzeti Civil Alap* pályázati támogatásával valósult meg. Ugyanakkor a kutatás során az elsődleges szakmai segítséget az *MTA 20. század Hangja Archivum és Kutatóműhelytől* kaptuk.

A Teleki '44 kutatás vezetője: Mayer Gábor

Projektkoordinátor: Adler Tamás, Budai Orsolya, Lelkes Szilvia

Szakmai koordinátorok: Feldmájer Sándor, Fris E. Kata, Féner Tamás, Kovács Éva, Mayer András, Spitzer Barbara, Simor Ágnes

Projektarculat designer, tipográfia: Székely Róbert

Önkéntes csapat: Adler Tamás, Bánki Tamás, Budai Orsi, Dallos Zsuzsa, Feldmájer Sándor, Fris E. Kata, Gergely Dániel, Gergely György, Lelkes Szilvia, Lelovics Melinda, Margitta Nóra, Mayer András, Mayer Gábor, Michael Miller, Steiner Noémi, Pataki Vera, Pataki Kriszta, Pápai Gergő, Szatmári Réka, Szegő Dóri, Székely Róbert, Szikra Csaba, Zorándy Sára

HIVATKOZÁSOK

Adler T. (2013) Embermentők, ellenállók, kalandorok. In Fris E. Kata (szerk.) *Sirat minket az eső*. Budapest: Gláser Jakab Emlékalapítvány, 145–176.

Adler T. (2015) A „Kis Varsó” legendája. *Szombat – Zsidó politikai és kulturális folyóirat* 27(2), 17–20.

Lelkes Sz. (2015) Zsidónegyed? Zsidónegyedek? Józsefváros (és egy-két pesti kerület) zsidó népessége a 20. század közepéig. *Szombat – Zsidó politikai és kulturális folyóirat*, 27(2), 4–7.

Fris E. K. (2015) Boltok, kóserájok a Teleki tér körül. *Szombat – Zsidó politikai és kulturális folyóirat*, 27(2), 8–11.

Fris E. K. (2015) Ószeresek, handlék, zsidóbarátok. *Szombat – Zsidó politikai és kulturális folyóirat*, 27(2), 12–16.

Margitta N. (2015) A Teleki tér asszonyai. *Szombat – Zsidó politikai és kulturális folyóirat*, 27(2), 21–24.